

ЧАСТИНА I

ВПЛИВ ІСТОРИЧНИХ, КУЛЬТУРНИХ, ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ НА ПЕРЕБІГ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

УДК 94 (470+571):323:321.64

Булівинський А.Г.

ВПЛИВ ІМПЕРСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ТРАДИЦІЇ НА ПЕРЕБІГ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ В РОСІЇ

У статті аналізується вплив імперського державного спадку Росії на її політичну систему. Обґрунтовується положення про те, що здійснення широкої модернізації та демократизації політичної системи Росії приведе до розпаду російської імперської державності.

Ключові слова: імперія, Росія, політична система.

Булівинський А.Г. Влияние имперской государственной традиции на ход политического процесса в России

В статье анализируется влияние имперского государственного наследия России на ее политическую систему. Обосновывается положение о том, что осуществление широкой модернизации и демократизации политической системы России приведет к распаду российской имперской государственности.

Ключевые слова: империя, Россия, политическая система.

Bulvinskyu A.G. The impact of imperial state tradition on political process in Russia

The article analyzes the impact of imperial heritage of Russia on its political system. It also substantiates the position that broad modernization and democratization of Russian political system will lead to a collapse of the Russian imperial statehood.

Key words: empire, Russia, political system.

Політична система та особливості перебігу державно-політичних процесів у сучасній Російській Федерації значною мірою обумовлені імперською історичною традицією Росії. На нашу думку, російська державність в усіх формах свого існування (Московське царство, Російська імперія, СРСР та сучасна Російська Федерація) завжди залишалася імперською за своєю внутрішньою суттю.

Положення про те, що Російська держава була і зараз є імперією за своєю внутрішньою сутністю та зовнішніми проявами обґрунтовано у наших роботах [2] та у дослідженнях інших науковців [3;8;13;14;18;19;26].

Метою цього дослідження є виділення найважливіших змістовних блоків російської державно-політичної традиції та аналіз їхнього впливу на перебіг державно-політичних процесів в сучасній Росії.

Першим пластом історичної традиції є власне сама імперська держава, іманентними ознаками якої є: політична та господарська централізація; сакральний характер одноосібної влади; пірамідальна управлінська структура; територія, яка суттєво більша за середню для даної епохи і даного регіону територію держави і яка охоплює великий природно-ландшафтний і культурно-господарський ареал або навіть декілька ареалів; наявність центру та периферії, окраїн, провінцій або колоній; панування столиці над периферією; цілковите панування вертикальних суспільних зв'язків над горизонтальними; етнічна неоднорідність (етнокультурна роздробленість) за наявності домінуючого етносу чи групи етносів; прагнення до необмеженої експансії; претензії на світовий статус, а то й на світове панування; уподібнення держави (а символічно — і столичного міста) усьому цивілізованому світу; уявлення про вищість пануючого етносу над іншими [1, с.43, 160, 209; 6, с.338]; легітимізована практика виведення з-під дії законодавчих норм визначених груп еліти.

Другим пластом російської державно-історичної традиції є ідеократичний характер імперії. Тобто такої імперії, яка створюється та існує з метою здійснення метафізичного надзавдання, яке полягає у реалізації на землі Божого замислу. Більше того, саме імперська держава втілює в собі ідею Належного, будучи не лише його інструментом, а й метою божественного проєкту. Причому, чим сильнішою є Імперія, тим ближчою є вона до ідеалу Належного.

Центральним принципом історичної Російської імперії стало уявлення про те, що неправославний/неросійський світ, у першу чергу, західний, є світом, який цілком занурився у гріхи і омани, а єдиним насправді цивілізованим та благочестивим світом є Росія. Тому священною місією Росії є захист православного простору та вселенського православ'я від зовнішніх посягань та внутрішніх смут. Включення до складу імперії нових і нових земель трактувалося як розширення меж православного світу. У зв'язку із цим, вже з XVI ст. формується образ Святої Русі – єдиної визнаної вищими силами правовірної держави, мета якої врятувати увесь світ.

У цій картині світу до сьогодні Захід є для Росії не лише історичним ворогом, а й сутнісним антиподом. Як зазначає С. Гавров, «мрія про здійснення Царства Божого на землі, досягнення повного і остаточного щастя не лише перевищує, а й суперечить задачі ліберальної модернізації з її раціональністю, секулярністю, демократичними процедурами, протистоїть самій парадигмі поступового покращення світу» [5, с.175]. Модернізація в її класичній ліберальній формі не відповідає російським суспільним уявленням про Належне, бо змушує думати не про високе (духовну місію), а про низьке (матеріальне), покладає відповідальність за життя людини і за все, що відбувається навколо неї, не на правителя, а на саму людину.

Третім пластом російської державно-історичної традиції є уявлення про безмежність (безкордонність) імперії. На думку С. Каспе, для імперії, на відміну від звичайної національної держави, не існує чітких державних кордонів, оскільки імперія не вичерпується власне державою [15, с.61–62]. Імперський простір поширюється туди, де є носії імперської ідеї. Тому, наприклад, ідея збройного захисту прав співвітчизників в інших країнах для сучасної Росії є цілком природною з точки зору її імперської сутності.

Територіальна експансія, яка з огляду як на економічні, так і на символічно-релігійні причини, є фактором зміцнення імперського, універсального статусу держави, є, водночас, і фактором збереження стабільності соціальної системи в цілому. Експансія завжди забезпечувала фундаментальну потребу імперії у підтвердженні претензій на імперський, «космічний» суверенітет. Наслідком успішного здійснення експансіоністських акцій і перемог є не лише включення у спільний для всієї імперії обіг матеріальних і людських ресурсів приєднаних територій, а й зміцнення у населення імперської держави переконання як в економічній і військово-політичній, так і в онтологічній, містичній вищості Російської держави над усіма іншими.

Як влучно сформулював І. Яковенко, Імперія — це «земне відбиття небесної духовної субстанції, а оскільки Свята Русь безмежна, то і Російська імперія не може мати кінцевих кордонів. Установити релігійній імперії вічні кордони – значить засумніватися у божественному, вселенському характері Істини, яка її породила» [27, с.119].

Четвертим пластом традиції є активно підтримуване владою уявлення жителів Російської імперії (у всіх її іпостасях) про те, що Росія

існує в умовах обложеної фортеці, на яку постійно зазіхають зовнішні вороги, а тому весь народ має згуртуватися навколо імперської влади для захисту від них.

П'ятим пластом традиції є впевненість росіян як спільноти у власній непогрішимості та доброчесності.

На думку С. Лур'є, російський народ став імперським через те, що мав специфічні етнопсихологічні риси, зокрема, власне уявлення про належний стан світу, яке він прагнув поширити; усвідомлення себе як могутньої і найсправедливішої сили; впевненість у тому, що все, що роблять росіяни як спільнота, схвалює Бог; впевненість у тому, що росіяни завжди є носіями і захисниками добра, тому будь-яка війна за їхньої участі є оборонною, а війна на чужій території – або «визвольною» або «допомогою» іншим. Тому народи, які увійшли до складу чи-то Російської імперії чи СРСР, навіть завойовані, росіяни вважають звільненими [19, с.16-19, 2502–54].

Шостим пластом традиції є відсутність серед базових цінностей росіян свободи особи та приватної власності. В імперії ці цінності є умовностями. Натомість імперський суб'єкт любить державу, готовий пожертвувати своїм життям заради її чергового ідеократичного проекту (наприклад, відновлення величі Росії), але послідовно уникає робити усвідомлений особистий вибір і з радістю делегує це право колективу, харизматичному вождю чи релігійному авторитету.

Для імперської свідомості є характерним іраціонально-містичне ставлення до поняття єдності, всезагальності, розчинення приватного у загальному (у Росії – принцип соборності), яке поєднується із сакралізацією принципу ієрархії. У такій системі цінностей держава (Імперія) є втіленням соціального Абсолюту, який стоїть над соціальними суперечностями і знімає їх. Фактично відбувається сакралізація держави. У зв'язку із цим інтереси імперської держави є абсолютно пріоритетними щодо інтересів як окремої людини, так і суспільства загалом.

Сьомим пластом традиції є відсутність у росіян досвіду та історичної традиції реальних виборів глави держави. Правитель у Росії завжди з'являвся без участі людей, як рішення вищих сил. За часів Московського царства та Російської імперії це був помазаник Божий – цар, фігура якого з'являлася або як наслідок реалізації принципу династичної спадкоємності, або в результаті кулуарних змов, а народ мав

лише радіти тому що це сталося; у СРСР це був генсек, якого обирало вузьке коло вищих партійних керівників, а кращі люди з народу лише формально затверджували на з'їзді КПРС; у сучасній Російській Федерації фігура верховного суверена — президента з'являється у вигляді оголошеного попередником спадкоємця престолу/посади. Народ може це рішення на формальних виборах лише затвердити.

Основну причину такої ситуації гранично чітко і відверто сформулював ще у 1832 р. ідеолог доктрини російського самодержавства граф С. Уваров. У листі до імператора Миколи I він наголосив: «Могутність самодержавної влади є необхідною умовою існування Імперії в її теперішньому вигляді... Приймавши химери обмеження влади монарха, рівності прав усіх станів, національного представництва на європейський манер, уявно-конституційної форми правління, колос не протягне і двох тижнів, більше того, він впаде раніше, ніж ці хибні перетворення буде завершено» [11, с.98].

Особливостями перебігу політичного процесу в сучасній Росії, зумовлених її імперською природою, на нашу думку, є:

По-перше, нова російська універсальна імперська ідея, яка має замінити концепти «єдиного Православного царства, яке зобов'язане врятувати вселенське православ'я» та «першої країни, де переміг соціалізм, і яка несе прапор комунізму народам світу». Це концепт «Російського світу», який В.Путін запропонував у 2007 р. У його основі, за переконанням глави РПЦ патріарха Кирила, лежать, по-перше, православна віра, по-друге, російська культура та мова, і, по-третє, «спільна історична пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток» [4].

У сучасній Росії серцевиною цього імперського символічного ресурсу є концепт «Великої перемоги над фашизмом» та боротьби з сучасними фашистами. Саме тому Російська держава так плекає цей концепт і так багато уваги приділяє боротьбі з будь-якими спробами подивитися на події Другої світової війни не крізь російській імперській окуляри.

Але ці концепти не є суто теоретичними. Відповідно до них неугодні Росії політичні сили оголошуються фашистськими або нацистськими, що має в очах російського суспільства легітимізувати збройну боротьбу проти них. Зокрема, у контексті російської збройної агресії проти України 2014—2016 рр. російські ідеологи та ЗМІ активно обґрунтовують та

виправдовують дії Росії намірами «звільнити Україну від американсько-нацистської окупації», як, наприклад, про це детально на своєму персональному сайті пише академік РАН С. Глазьев [7].

По-друге, збереження й активне використання на сучасному етапі базового імперського уявлення про те, що Росія заради вищих цілей може і повинна діяти, зокрема і силою, там, де вважає це за потрібне – агресія проти Грузії у 2008 р., проти України у 2014 р., проти Сирії у 2016 р.

По-третє, наявність особливих зв'язків імперського центру з національними елітами та фактичне делегування їм функцій посередників у керуванні своїми автономіями від імені центру. Найбільш наочно таку систему відносин між імперським центром та напівавтономною периферією у Росії встановлено з Чечнею, Дагестаном та Татарстаном.

Так, зокрема, у Чечні фактично не діють російська Конституція та закони, з 2008 р. місцеві призовники служать лише на території Чечні, росіян майже повністю витіснено з республіки, бюджет Чеченської республіки більш як на 80% залежний від трансфертів з федерального бюджету РФ, але по суті це є сплатою данини за лояльність місцевої еліти імперському центру. З 2011 р. у російську армію фактично не призивають представників республік Північного Кавказу, зокрема дагестанців, частка росіян у Республіці Дагестан протягом 1989—2010 рр. скоротилася з 9,7% до 3,6% [10].

По-четверте, структура управління політичним та господарським життям Росії у часи В. Путіна знову набула імперських ознак пірамідальності, централізму та крайньої забюрократизованості. Наприклад, стимулювати розвиток ряду ключових галузей економіки російська влада вирішила шляхом суперцентралізації та створення державних корпорацій. Так, 2007 р. були створені Державна корпорація «Ростехнології», «Російська корпорація нанотехнологій» («Роснано»), Державна корпорація «Росатом», Об'єднана суднобудівельна корпорація, Об'єднана авіабудівельна корпорація тощо, що аж ніяк не стимулюватиме створення конкурентного інноваційного середовища в Росії. Ці кроки, серед іншого, засвідчують принципову ставку російської еліти на підтримку державного великого та супервеликого бізнесу, а не приватного середнього чи малого, який є базовим для формування демократії.

По-п'яте, значне збільшення чисельності та впливу чиновництва, яке є вкрай корумпованим, корисливим та неконтрольованим суспільством, а

тому всевладним. Протягом лише 1991—2007 рр. його чисельність у Росії зросла з 950 тис. до 1 млн. 750 тис. чол. [12], хоча загальна чисельність населення за цей період зменшилася на 6 млн. чол. Без того, щоб не контролювати все і вся, ідеократична імперія не може існувати.

По-шосте, у сучасній Росії все більш гіпертрофованого значення набуває імперське столичне місто, своїм зростанням лише підкреслюючи пірамідальну структуру імперії. Так, у 1926 р. у Москві проживало 2 млн. чол., у Ленінграді — 1,7 млн., тобто співставна кількість жителів, а у тодішньому третьому місті країни Ростові на Дону — 308 тис. (розрив із столицею у 6,5 раз) [24, с.90-91], проте на 01.01.2014 р. населення Москви складало вже 12,1 млн., Санкт-Петербурга — 5,1 млн. (розрив у 2,4 рази), третього за населенням міста країни Новосибірська — 1,5 млн. (розрив із столицею у 8 разів) [22]. А загальний бюджетний розрив по видаткам між багатою столицею і третім містом країни Новосибірськом у 2011 р. складав фантастичні 42 рази (1,5 трлн. руб. проти 36 млрд. руб.) [15]. І цей розрив постійно збільшується, відповідно, імперська столиця багатіє, посилюючи своє домінування у системі.

По-сьоме, у сучасній Росії функціонує ряд соціальних середньовічних інститутів, зокрема, поява великої власності через механізм роздачі владою державного або загальнонаціонального майна у приватне володіння; традиціоналістська система цінностей, найбільш яскравим виявом якої є масовий правовий нігілізм; залежний суд, нездатний протистояти тиску влади. Російське соціокультурне середовище і нині чинить опір процедурній законності, віддаючи перевагу так званій народній правді, звичаям, суду не за законами, а за поняттями.

Системний характер корупції у державних інституціях перешкоджає розвитку поваги до легальних правових норм. За приблизними експертними підрахунками 2010 р., щорічний корупційний обіг у Росії складав близько 300 млрд. дол. США, тобто майже ще один ВВП країни [20, с.133].

Як зазначає член Ради з розвитку громадянського суспільства і прав людини при Президенті РФ І. Діскін, у сучасній Росії правовий вакуум поступово було замінено так званою «путінською конвенцією», тобто системою неформальних норм, які визначали статус осіб, які підпадали під її дію, а також міру можливого порушення ними легальних норм. Її суть полягала в обміні політичної лояльності на свободу підприємницької

активності (у межах конвенції). Поступово подібні конвенції склалися не лише на федеральному, а й на регіональному рівні [9, с.135–136.].

У сучасній Росії склався, по суті, феодалний тип власності, за якого власність надається або визнається в обмін на службу або лояльність владі. Вихід з цих домовленостей веде до втрати власності та свободи, як це сталося із співвласником та главою нафтової компанії «ЮКОС» М. Ходорковським, який був арештований у 2003 р. та провів у в'язниці 10 років, а його компанія збанкрутіла.

Будь-яка власність у Росії є умовною власністю, яку легко можна втратити у разі появи суперечностей з інтересами влади, що є серйозним стримуючим фактором для модернізації. Імперська влада не зацікавлена у появі незалежного власника, бо він стане вільною людиною, яка захоче реальних громадянських прав. У Росії створено систему, в якій вести бізнес без порушення закону неможливо, через що усі підприємці перебувають «на гачку» у владних інститутах.

По-восьме, у сучасній Росії дуже малий реальний попит на правову державу та демократію. Вони не потрібні основним політичним партіям, прямо загрожують інтересам бюрократів та силовиків, незручні для бізнесу, який звик «вирішувати проблеми» за межами легальних норм. Вони не є пріоритетними цінностями для росіян, згідно з цілою низкою досліджень, ключовими політичними цінностями для російських громадян є «мир» і «порядок» [25, с.159]. Зокрема, за даними соціологічних досліджень «Левада-Центра» у 2005—2013 рр. необхідність для Росії демократії у принципі визнавало лише трохи більше 50% населення, а демократії західного типу лише 1/5 частина населення [21, с.38].

Запозичені на Заході політичні інститути представницької демократії, виборчої системи отримали у Росії переважно зовнішні, наслідувальні форми, що суттєво змінювало їхній першопочатковий (західний) зміст. Для імперської ідеократичної держави це фасадні, а не змістовно-ціннісні інститути, які не мають жодного суттєвого значення.

Нинішня російська правляча еліта переконана, що демократія ледь не згубила Росію після розпаду СРСР. Зокрема, про це говорить В. Путін у своїй програмній передвиборчій статті 2012 р. «Демократія і якість держави» [23].

Рецепт, запропонований В.Путіним російському суспільству простий — зміцнення держави та відновлення народного суверенітету, але

не у західному його розумінні через політичну конкуренцію, а у суто російському варіанті — через відновлення механізмів соборного ухвалення рішень, запропонованих владою (т.зв. суверенна або керована демократія). Їх запровадження з використанням сучасних технологій має формувати у громадян ілюзію участі у прийнятті державних рішень та в їхньому схваленні.

Існує ще один важливий аспект відторгнення російським суспільством та політичною елітою демократії як форми політичного режиму. Демократія передбачає ситуацію невизначеності політичного вибору. Цю невизначеність закладено в реальній конкуренції політичних сил, у періодичній зміні влади. В Росії, яка є імперією, до того ж, з найбільшою у світі територією та етнічно й релігійно строкатим складом населення, подібна політична невизначеність неминуче призводить до загрози цілісності суспільства та дезінтеграції території.

По дев'яте, утвердження в Росії персоналізованого авторитарного режиму, у зміні якого не зацікавлена, у першу чергу, панівна еліта, бо подібна зміна несе для неї загрозу суттєвого перерозподілу власності.

Варто нагадати, що спроби модернізації російської політичної системи на початку 1990-х рр. привели до розстрілу російського парламенту з танків восени 1993 р. та його розпуску. Із цього часу парламент Росії втратив самостійне значення, перетворившись на підконтрольний президенту інститут, а президентська влада стала фактично непідконтрольною суспільству. Однопартійна політична система, яка склалася у сучасній Росії, практично виключає зміну різних партій при владі, розвиток політичної участі населення та політичну самоорганізацію російського суспільства.

Саме тому В. Путін послідовно реалізовує курс на згорання демократичних інститутів, на посилення вертикалі влади і порядку. З 2004 р. у Росії було скасовано виборність голів суб'єктів РФ; у 2006 р. законодавчо обмежено діяльність неурядових організацій; з 2007 р., щоб завадити потраплянню до Державної думи ліберальних опозиційних партій, вибори почали проводити за пропорційною системою з 7% бар'єром та заборонаю на участь блоків; з 2014 р. порушення порядку організації або проведення мітингів карається позбавленням волі на 5 років. Згідно зі звітом організації Freedom House, у 2015 р. Росія за індексом свободи преси перебувала на 181 місці зі 199 країн.

По-десяте, відсутність умов для інноваційного розвитку. Для того, щоб країна йшла таким шляхом, потрібні інші, ніж ті, що є у Росії, відносини між індивідом і суспільством, між суспільством і державою. З одного боку, у Росії немає реального попиту на інновації, бо конкуренцію простіше виграти за допомогою адміністративних важелів. Російський бізнес і корпорації борються не за покупця чи рівність можливостей, а за доступ до ресурсів та шматок пирога зі столу державного патерналізму.

З іншого боку, існуюча політична система не придатна для створення інноваційного середовища через схильність до авторитарних методів керування і бюрократично-корупційну сваволю. Модернізація як процес серйозних системних змін неможлива без наявності певної критичної маси її суб'єктів — самостійних, вільних людей, готових до креативного мислення, інакодумства у широкому розумінні цього поняття. Без реальних можливостей впливати на економічні процеси, задавати тон у суспільному житті для людей такого типу про створення інноваційного середовища у Росії можна і не говорити.

Спроби штучного створення точкових інноваційних середовищ типу Сколково (з 2010 р.) лише підкреслюють їхню чужорідність на теренах Росії, адже для Сколково має бути створено особливий політико-правовий механізм функціонування, відмінний від загальнодержавних зразків.

Крім того, економічні інтереси сучасної російської еліти лежать у сфері експлуатації природних ресурсів, у неї відсутня реальна мотивація будь-що серйозно змінювати в існуючій сировинній моделі економіки. Не дивно, що доля сировини та напівфабрикатів у російському експорті протягом 2000—2013 рр. зросла з 80 до 85%, а машин і обладнання (включаючи військові) зменшилася з 8,8 до 5,4% [17].

Одинадцяте. Відсутність нормального зворотного зв'язку між суспільством та державою. Російська влада, з одного боку, намагається знайти форми інтеграції активної частини громадян до власного модернізаційного проекту, з іншого, перебуває у стані перманентного конфлікту з нею.

Курс, який проводить путінський режим, веде до зменшення рівня політичних свобод, до відчуження громадян від політики, до зниження можливостей для громадянської активності. Найбільш активна, творча частина суспільства, середній клас, не є соціальною опорою нинішнього політичного режиму у Росії, він швидше є його опонентом, час від часу

виходячи на антипутінські демонстрації, типу «Маршів незгодних» (2005—2008), мітингу на Болотній площі (2011), «Маршу мільйонів» (2012), «Маршу проти негідників» (2013) чи «Маршу правди» (2014).

Відкрита політична боротьба не толерується сучасним російським суспільством та владою, сприймається як крок у бік хаосу та безладу.

Проведений аналіз дозволяє нам зробити наступні висновки:

1. Емпіричний аналіз російської дійсності підтверджує припущення про принципову несумісність імперських та демократичних форм, структур та орієнтацій у житті Російської держави.

2. Збільшення рівня індивідуальних та громадських свобод в імперській державі неминуче приводить до актуалізації питання національних прав, політизації етнічності та деструктивно впливає на усю імперську владну систему. Очікувати за нинішнього політичного режиму будь-яких реальних послаблень щодо свобод не варто.

3. Системна модернізація, яка модифікує та осучаснить всі сторони соціальної дійсності Російської держави, зокрема, реальна демократизація політичної системи, неминуче потягне за собою крах імперії, появу російської національної держави та посилення боротьби за повний суверенітет у ряді її регіонів.

Демократизація, з одного боку, призведе до залучення до політичної сфери, яка раніше була доступна лише центральній та місцевій елітам і функціонувала на основі уніфіковано заданих із центру соціальних комунікацій, більш широких соціальних груп у регіонах, з іншого, – до ще більшої актуалізації питання про прерогативи імперського ядра, тобто, корінного народу. У сучасній Росії це проявляється у поширенні етноорієнтованих установок типу: «Росія для росіян», – які є вкрай небезпечними для імперської державності.

4. Імперський характер сучасної російської влади забезпечується сакралізованою особою верховного правителя; домінантним імперським столичним центром; наявністю універсалістського концепту «Російського світу»; наявністю непублічних конвенційних домовленостей між центром та регіональними елітами щодо способів здійснення влади на місцях; поновленням політики зовнішньої воєнної експансії; претензіями на статус одного із світових центрів впливу.

5. Імперський характер російської державності та відповідним чином сконструйована політична система (фактично самодержавство) – це

ключовий фактор, який дозволяє тримати у більш-менш інтегрованому стані великий конгломерат різнорідних в етнічному та національному плані російських територій.

6. Російським керівництвом не планується проводити модернізацію політичної і державної системи з оперттям на принципи реальної, а не контрольованої чи «соборної» демократії.

7. Існуюча у Росії державна бюрократична система стримує розвиток конкуренції і в економічній, і в політичній сферах. Без зміни суспільно-політичної моделі успішна технолого-економічна, а тим більше, політична модернізація неможливі, оскільки основним гальмом на її шляху є нечисленна група бюрократів-олігархів, які керують Росією, паразитуючи на її природних ресурсах.

Використані джерела та література:

1. Березкин Ю.Е. Инки: Исторический опыт империи / Ю.Е. Березкина. — Л. : Наука, 1991. — 234 с.
2. Бульвінський А.Г. Імперська модель модернізації (на прикладі Росії) // «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності. Збірник наукових праць / Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України. — К. : Вид-во «Фенікс», 2015. — С.73—85; Бульвінський А.Г. Імперська модель модернізації в Росії: історія та сучасний дискурс // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія. — 2015. — Вип. 2. — Ч. 2. — С. 163—178; Бульвінський А.Г. Імперія на окраїні Європи // Науковий діалог «Схід-Захід». Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.): у 4-х частинах. — Дніпропетровськ : Видавництво «Інновація», 2014. — Ч.2. — С.57—60.
3. Величко А.М. Идея Империи и историческое призвание России / А.М. Величко // Национальные интересы. — 2002. — №6.
4. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира, 03.11.2009. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>
5. Гавров С.Н. Модернизация во имя империи: Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России / С.Н. Гавров. — М. : Едиториал УРСС, 2010. — 352 с.
6. Гатагова Л.С. Империя: идентификация проблемы / Л.С. Гатагова // Исторические исследования в России: Тенденции последних лет / под ред. А.Г. Бордюгова. — М. : АИРО-XX, 1996 — С.332—353.
7. Глазьев С. Как не проиграть в войне / Сергей Глазьев. 30.07.2014. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://glazev.ru/sodr_ssn/368/
8. Грачев Н.И. Империя как форма государственного устройства и тенденции развития суверенной государственности в современном мире / Н.И. Грачев // Вестник Саратовской государственной академии права. — 2006. — № 5. — С. 8—15.
9. Дискин И. Модернизация России: сохранится ли после 2012 года? Уроки по ходу / Иосиф Дискин. — М. : Издательство «Европа», 2011. — 164 с.
10. Дуда А. Республіка Кадирова / Андрій Дуда // Український тиждень. — 2011. — №9 (174); Дуда А. Росія боїться рекрутів з Північного Кавказу / Андрій Дуда //

- Український тиждень. — 2012. — 17 січня. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tyzhden.ua/World/39719>
11. Зорин А.Л. Идеология «православия-самодержавия-народности»: опыт реконструкции (Неизвестный автограф меморандума С. С. Уварова Николаю I) / А.Л. Зорин // Новое литературное обозрение. — 1997. — №.26. — С.71—104. С.98
 12. Иноземцев В. Призыв к порядку. О модернизации России и возможном экономическом прорыве / Владислав Иноземцев // Российская газета. — 2008. — 01 октября. — Федеральный выпуск №4762.
 13. Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миросистема / Борис Кагарлицкий. — М. : Ультра, Культура, 2004. — 528 с.
 14. Кантор В.К. Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России / В.К. Кантор. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. — 542 с.
 15. Каспэ С. Империя и модернизация. Общая модель и российская специфика / Святослав Каспэ. — М. : РОССПЭН, 2001. — 256 с.
 16. Корчагин Ю. Бюджеты столиц регионов продолжают ускоренно уменьшаться / Центр исследований региональной экономики. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.lerc.ru/?part=articles&art=2&page=78>
 17. Кушнирук Б. Россия и западные страны – кто от кого на самом деле зависит / Борис Кушнирук. 28.03.2014. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://forbes.ua/opinions/1368066-rossiya-i-zapadnye-strany-kto-ot-kogo-na-samom-dele-zavisit> ; Калабеков И.Г. Российские реформы в цифрах и фактах / И.Г. Калабеков. — М., 2010. (Информация обновлена и дополнена в 2014 г.) — С.430. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://kaivg.narod.ru/rf300.pdf>
 18. Ливен Д. Российская империя и её враги с XVI в. до наших дней / Доминик Ливен. — М. : Европа, 2007. — 688 с.
 19. Лурье С. IMPERIUM (Империя — ценностный и этнопсихологический подход) / Светлана Лурье. — М. : АИРО-XXI, 2012. — 272 с.
 20. Модернизация России и Китая: проблемы теории и политическая практика : коллективная монография / под ред. В.А. Ачкасова и С.А. Ланцова. — СПб. : СПбГУ, 2012. — 184 с.
 21. Общественное мнение — 2013 / составитель Н. Зоркая. — М. : Левада-Центр, 2014. — 252 с.
 22. Оценка численности постоянного населения на 1 января 2014 г. и в среднем за 2013 г. (опубликовано 13.03.2014 г.). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/Popul2014.xls ; Численность населения Новосибирской области по муниципальным районам и городским округам на 1 января 2014 г. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://novosibstat.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/novosibstat/ru/publications/news_issues/e172720043421cd1bb71bffdfaee759
 23. Путин В. Демократия и качество государства / Владимир Путин // Коммерсантъ. — 2012. — 06 февраля.
 24. Российский статистический ежегодник. 2012 : Стат.сб. / Росстат. — М., 2012. — 786 с.
 25. Селезнева А.В. Политические представления и ценности россиян / А.В. Селезнева. — М : Издательство Московского университета, 2012. — 224 с.
 26. Яковенко И. Г. Небесный Иерусалим или Российская империя: диалектика должного и сущего: Цикл статей / И.Г. Яковенко // Рубежи. — 1997. — №5-9.
 27. Яковенко И.Г. От империи к национальному государству (попытка концептуального анализа) / И.Г. Яковенко // Полис. — 1996. — №6. — С.117—128.